

ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY BĚHEM KOMUNISTICKÉHO PANSTVÍ V ČESKOSLOVENSKU: PARALELNÍ PROSTOR PRO ZAVRŽENÉ A VYLOUČENÉ¹

Petr Orság

1 Úvod

Období komunistického panství v Československu vymezené léty 1948–1989 s sebou neslo, kromě mnoha jiných souvislostí, i naprosto odlišné chápání veřejného prostoru a „zacházení“ s ním. Autentická veřejná sféra v důsledku masivních mocenských intervencí do všech sfér života společnosti prakticky přestala existovat. Místo ní komunistický režim direktivně zavedl přísně kontrolovanou sféru oficiální. Nejvýrazněji se kolonizace veřejného prostoru projevovala v zakladatelském období komunistické diktatury v zemi, kdy režim tvrdě potíral každý nesouhlas se svou doktrínou. Později se intenzita mocenského tlaku měnila v závislosti na vývoji domácí i mezinárodní společensko-politické situace.

Tento text se zaměřuje na jeden z nezamýšlených důsledků zplanění veřejného prostoru, jímž bylo postupné vytváření náhradních, neoficiálních paralelních komunikačních systémů a svébytných alternativních veřejných sfér. Plurál je zde na místě, neboť tyto sféry nebyly nutně omezeny hranicemi komunistického státu. Konstituovaly se nejen v domácích, zpočátku krajně nesnadných podmínkách determinovaných represivním aparátem režimu, ale i v zahraničí – v prostředí československého exilu. Právě exulanti, kteří na Západě začali vydávat exilová média a postupně rozvinuli do pozoruhodné šíře škálu dalších souvisejících aktivit, sehrávali velmi podstatnou roli při ustavování těchto alternativních, paralelních sfér, a to jak té zahraniční, exilové, tak i té domácí. Význam exilových aktivit byl v mnoha ohledech určující i pro rozvoj paralelních struktur a opozičních společenských proudů existujících uvnitř komunistického Československa, proto se text pokouší o jejich obecnější tematizaci a je jim věnována zvýšená pozornost.

¹ Text vznikl v souvislosti s řešením projektu z Fondu pro podporu vědecké činnosti FF UP v Olomouci. Rozvíjí a doplňuje teze z nepublikované disertační práce *Média československého exilu v letech 1948–1989 jako součást alternativní veřejné sféry*. Olomouc 2011.

2 Veřejná sféra v podmínkách diktatury

Před tím, než se vztáhnou konkrétně k československé situaci v letech komunistické diktatury, je třeba krátce se zmínit o obecném teoretickém rámci pro definování toho, co je v textu označováno jako alternativní veřejná sféra. Pro danou problematiku se mi jako funkční východisko jevil dnes již klasický koncept občanské veřejnosti a veřejné sféry Jürgena Habermase. Dle Habermase občanská veřejnost, která se postupně ustavila v jím popisovaných zemích západní Evropy,² „stojí a padá s principem obecného přístupu. Veřejnost, z níž by byly nějaké skupiny eo ipso vyloučeny, není například jen neúplná, spíše to není vůbec žádná veřejnost. Ono publikum, které lze pokládat za subjekt občanského právního státu, i svou sféru chápe jako sféru veřejnou v tomto přísném smyslu slova, ve svých úvahách anticipuje příslušnost principiálně všech lidí.“³ Veřejnou sféru lze tedy v tomto ideálním pojetí chápat jako prostor přístupný pro každého, v němž se občané mohou setkávat a diskutovat o otázkách veřejného zájmu bez ohledu na své společenské postavení.⁴ Jinak řečeno: autentická veřejná sféra je prostředníkem mezi sférou státu, politických institucí, a privátní sférou jednotlivých občanů. Např. Karol Jakubowicz, který se zabýval problematikou transformace veřejné sféry v kontextu vývoje médií a mediálních systémů v zemích střední a východní Evropy po pádu komunismu, popisuje nezávislou veřejnou sféru jako prostor mezi vládou a občanskou společností, v němž jedinci uplatňují formální a neformální kontrolu nad státem – formální skrze volbu vlády, neformální skrze tlak veřejného mínění.⁵

² Habermas se snažil na pozadí popisu vývoje v několika zemích Evropy dovodit, jak rozvoj raného kapitalismu a společensko-politické změny, které jej provázely, vedly k postupnému ustavování občanské veřejnosti a buržoazní veřejné sféry. Jeho snahou bylo „rozpracovat ideální typ občanské veřejnosti z historických kontextů anglického, francouzského a německého vývoje v 18. a raném 19. století“. Srov. HABERMAS, Jürgen: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha 2000, s. 11.

³ Tamtéž, s. 160.

⁴ O formativním vlivu Habermasovy práce svědčí i to, že se vůči jeho pojetí veřejné sféry následně vymezila řada autorů, kteří kriticky reflektovali její různé aspekty. Za všechny zmiňme aspoň CALHOUN, Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge 1992, v níž i Habermas sám svůj původní přístup revidoval.

⁵ Srov. JAKUBOWICZ, Karol: *Rude Awakening. Social and Media Change in Central and Eastern Europe* (dále jen *Rude Awakening*). New Jersey 2007, s. 31–32. Slavko Splichal, který se soustředil na vývoj a konceptualizaci pojmu veřejná sféra, označuje veřejnou sféru jako specifický „pomyslný prostor“ (imagined space) společenského života, který existuje mezi státem a občanskou společností, jimiž je utvářen. Konstitutivním aktérem veřejné sféry je veřejnost, která se v této sféře vyjadřuje k podstatným společenským otázkám. Srov. SPLICHAL,

Pojetí Antonína Mokrejše, který pracuje pouze s pojmem veřejnost a užívá jej v zásadě jako zástupný i pro pojem veřejná sféra, lze dobře vztáhnout k hlavnímu tématu tohoto textu. Veřejnost je v jeho chápání „úhrn možností a příležitostí pro přímý a svobodný styk občanů s vlastní vládou, který má umožnit a zaručit, že občané vládu přijímají, respektují a spolupracují s ní. Zároveň znamená také úhrn možností a příležitostí k tomu, aby se lidé na sebe navzájem obraceli, hovořili spolu, diskutovali a přeli se způsobem, který zakládá a obnovuje společenství. V neposlední řadě pak veřejnost ztělesňuje charakteristický soubor možností, příležitostí a podnětů k rozhodujícím podobám účasti na životě společenství.“⁶ Mokrejš také upozorňuje, že „povaha a strukturace veřejnosti a průběh zveřejňování jsou zřetelně dobově utvářeny a na jejich dobových proměnách se kromě jiného podílejí také charakteristické vztahy i napětí mezi veřejným a soukromým.“⁷ Právě kontrast veřejné – soukromé vystupoval ostře v letech komunistického panství v Československu, kdy podstatná část společnosti zcela programově rezignovala na jakékoli veřejné angažmá.⁸

Na základě uvedených obecných tezí lze zformulovat následující charakteristiku vztahující se k době komunistického panství v Československu: Alternativní veřejná sféra se utváří tam, kde je svobodný styk občanů s vlastní vládou znemožněn, kde možnosti, příležitosti a podněty k účasti na životě společenství jsou významně omezeny a kde je část veřejnosti systematicky a kontinuálně vylučována (být jen) z potenciální participace na veřejné debatě za pomoci různých složek represivního aparátu režimu (policejní šikanou, trvalým pronásledováním, vězněním aj.).⁹ Za těchto podmínek prakticky nelze hovořit o možnosti existence autentické veřejné debaty, tím méně o účasti v ní.¹⁰

Slavko: *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. New York 2012, s. 76–90.

⁶ MOKREJŠ, Antonín: *Veřejnost: skutečnost – iluze – fikce*. Praha 2005, s. 18.

⁷ Tamtéž.

⁸ A např. v letech normalizace se napětí mezi (oficiálně) veřejným a soukromým zvyšovalo i tím, jak se ve společnosti postupně formovaly různé alternativní (nikoli nutně protirežimní) aktivity, které se lidé pokoušeli rozvíjet mimo dosah kontroly mocensko-byrkratického aparátu. Šlo o svého druhu obrannou reakci proti vyprázdněnosti oficiálního veřejného prostoru.

⁹ Tuto obecnou charakteristiku pochopitelně nelze vztáhnout paušálně na celé období komunistické éry v Československu – mocenské ovládání veřejného prostoru bylo v různých fázích vývoje režimu různě intenzivní.

¹⁰ Např. Jakubowicz k tomu uvádí: „Stalinistický model společenského uspořádání nepočítal s existencí občanské společnosti či veřejné sféry...“ Srov. JAKUBOWICZ, Karol: *Musical Chairs? The Three Public Spheres in Poland*. In: DAHLGREN, Peter – SPARKS, Colin: *Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere*. London – New York 1991, s. 154.

Represivní aparát, který udržoval mocenský status quo, bránil v přístupu do hegemonní oficiální veřejné sféry nejen otevřeným oponentům režimu, ale i těm, kteří neprojevovali dostatečnou loajalitu např. formou aktivního členství v Komunistické straně Československa, Svazu Československo-sovětského přátelství či dalších organizací Národní fronty a nebyli tedy v pozici aktérů či disciplinovaných služebníků režimu. Ti se naopak s režimem (minimálně formálně, vnějškově) identifikovali a pomáhali jej svým veřejným působením legitimizovat – mimo jiné např. působením v oficiálních médiích. Proto sféru režimu, v níž se odehrával oficiální veřejný život, označuji v tomto textu termínem kvazi-veřejná.¹¹ Byla to sféra produkovaná, řízená, kontrolovaná a medializovaná aparátem KSČ. Režim vyžadoval – zvláště ve svém zakladatelském období, hromadný, bezpodmínečný a aktivní souhlas se svou politikou, později, se zvolna postupující, opatrnou politic-

¹¹ Z různých klasifikací vývojových fází utváření veřejné sféry za inspirativní považuji typologii, s níž pracuje Slavko Splichal. V historické perspektivě mluví nejdříve o „krypto-veřejné sféře“ (před buržoazními revolucemi existovaly jen uzavřené skupiny lidí, nikoli ještě občanů, které se nemohly přímo konfrontovat s vládou), dalším stupněm byla „proto-veřejná sféra“, což byla liberální buržoazní veřejná sféra (která byla svým způsobem otevřená, ale přístup středních vrstev do ní byl omezený). Pak by dle Splichala měla vývojově následovat „ortho-veřejná sféra“, která by se velmi blížila ideálnímu normativnímu konceptu. Ve skutečnosti však dle něj vývoj nabral špatný směr a dnes lze hovořit o „hybridní“ nebo „pseudo-veřejné sféře“, která je komercializovanou verzí veřejné sféry. SPlichal, S.: c. d., s. 162–166.

Mnou užívaný termín „kvazi-veřejná sféra“ dilem vykazuje charakteristiky Splichalovy „krypto-veřejné sféry“ (ani za komunistického panství nemohli lidé vejít v otevřenou názorovou konfrontaci s vládou – dílčím a omezeným způsobem to bylo možné vždy jen dočasně – např. v období relativní liberalizace během 60. let), nicméně historicky se česká společnost v době komunistického panství nalézala vývojově v odlišném kontextu – měla za sebou éru liberálního vývoje první republiky, kdy se svěbytná veřejná sféra, byť v limitech doby, mohla utvářet, následně éru jejího mizení za druhé republiky a pak zejména za protektorátu, poté krátký čas problematického znovukonstituování a současně výrazného redefinování veřejné sféry třetí republiky a následně nástup komunismu. To vše spoluutvářelo odlišné podmínky, které se termínem „kvazi-veřejná sféra“ snažím reflektovat. Komunistickou diktaturu nelze chápat jako svého druhu návrat k „předobčanskému“ stádiu vývoje veřejnosti. Současně jsem si vědom toho, že zavedení termínu může do jisté míry posilovat určitý schematismus, vztáhneme-li jej bez dalšího vysvětlení na celé dlouhé období. Ani oficiální veřejnou sféru nelze zavrhat beze zbytku a v úplnosti, dané charakteristiky platí nejvíce pro zakladatelské období režimu, kdy mocenskými prostředky podporovaná ideologická ortodoxie působila ve veřejném prostoru nejintenzivněji. I KSČ podléhala vnitřní vývojové dynamice a v průběhu času se její přístup k ovládnutí veřejné sféry proměňoval. Kritické hlasy zevnitř mocenských struktur, jež postupně nabývaly na intenzitě a působily ve prospěch reformy systému, se rovněž rekrutovaly z širšího rámce oné oficiální sféry. Její dočasná proměna v autentickou, kritickou veřejnou sféru zasahující a aktivizující podstatnou část tehdejší společnosti, byla však dilem poměrně krátkého období na sklonku šedesátých let, pak režim opět ovládl veřejný prostor. I proto termín kvazi-veřejná sféra v rovině obecné dle mého postihuje podstatu mocenského ovládnutí veřejného prostoru ve sledované době.

kou liberalizací, docházelo stále častěji i k okysličováním oficiální veřejné sféry a oslabování mocenské kontroly, zpočátku zejména na poli kulturním. Naplno se subverzivní potenciál tohoto mnohaletého postupného rozleptávání oficiální kvazi-veřejné sféry a zdánlivě monolitní mocenské struktury zevnitř vyjevil na konci šedesátých let, kdy právě autentická revitalizace veřejného prostoru intenzivně asistovala nebývale dynamické akceleraci společensko-politického pohybu v zemi. Emancipace autentické veřejné sféry se stala současně jednou z hlavních příčin konce pokusu o politické obrození komunistického systému. Není překvapivé, že zkrocení médií a obnovení kontroly nad veřejnou sférou bylo jedním z hlavních požadavků sovětského vedení, když tlačilo československé vládní představitele k obnovení pořádku v zemi.

Za normalizace, kdy se mocenský represivní aparát rozběhl znovu naplno, ale ukázalo se, že „striktní lpění na řádu fiktivního světa“ je prakticky nemožné,¹² už režim netrval na aktivním souhlasu, spokojil se s mlčením většiny.¹³ Právě represemi obnovená kontrola nad veřejnou sférou vytvořila prostor, kde mohlo opět „bezpečně“ probíhat oficiální zveřejňování a kde se spoluvytvářel oficiální souhlas.

Za této situace si aktivní, ale mocensky potlačované a marginalizované části veřejnosti postupně vytvořily paralelní komunikační a informační systémy a náhradní, alternativní veřejné sféry, jejichž prostřednictvím si ve společnosti zajišťovaly alespoň omezenou „medializaci“ svých názorů.¹⁴ Habermas mluví o „zničení politické veřejnosti ve společnostech státního socialismu.“¹⁵ Ve vztahu k československé situaci (zejména to platí pro období normalizace) je na místě zpřesnění: ta politická, aktivní, autentická veřejnost, jejíž hlas nabýval na intenzitě v průběhu šedesátých let minulého století

¹² Tato pasáž textu pracuje s formulací H. Arendtové – srov. ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I.–III.* Praha 1996, s. 535.

¹³ Pavel Tigrid normalizaci charakterizoval jako „husákismus“: „...nikdo tomu nevěří, všichni mašírují...“ Srov. TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku* (dále jen *Politická emigrace*). Praha 1990, s. 91.

¹⁴ Právě mechanismy vylučování, jejichž cílem bylo omezit či potlačit účast ve veřejné debatě, následně vedly k vytvoření alternativních komunikačních systémů a sfér. Foucault jmenuje zákaz a zavržení jako dvě možnosti z vnějšku působících mocenských procedur vylučování. Obě lze vztáhnout i na československou situaci ve sledovaném období. Zavržení sice Foucault osvětluje na pozadí protikladu rozumu a šílenství a vztahu většinové společnosti k bláznům, nicméně společenská exkluze blázna a domáciho oponenta režimu či exulanta vykazuje obdobné charakteristiky: „...jeho projev nemůže kolovat jako projev druhých lidí [...] jeho slovo je považováno za nicotné a nejsoucí, bez pravdy a významu, jemuž se nevěří u soudu a jež nemůže ověřovat akt nebo smlouvu...“ – srov. FOUCAULT, Michel: *Diskurs, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 9.

¹⁵ HABERMAS, J: *c. d.*, s. 47.

a vrcholnou formu získal během měsíců pražského jara, nebyla zničena, ale přelila se a přetransformovala do nově vznikajících alternativních veřejných sfér opozice, disentu a exilu poté, co stát, resp. komunistická strana znovu opanovala veřejný prostor.¹⁶ Právě z podhoubí těchto paralelních struktur vzešla posléze Charta 77, která vztah mezi komunistickým státem a kritikou části veřejnosti posunula na kvalitativně novou úroveň a vychýlila mocenskou rovnováhu ve prospěch ovládaných a „bezmocných“.

3 Fáze utváření alternativních veřejných sfér

Postupné utváření alternativních veřejných sfér během komunistického panství v Československu procházelo několika základními fázemi, které pro potřeby rozvíjení tématu v elementární rovině naznačím. Každá z nich svým způsobem reagovala na aktuální společensko-politickou situaci. Nejobtížnější podmínky pro vznik těchto paralelních sfér byly v počátečním, zakladatelském období komunistického režimu, tedy po únoru 1948 a v první polovině padesátých let, kdy nový režim dramatickým způsobem omezil jakékoli možnosti alternativního působení a souhlas si vynucoval hrubou silou, jejímiž projevy byly exemplární politické procesy, popravy, veřejné ostouzení a radikální společenská ostrakizace nepohodlných osob, doprovodné masivní kampaně v oficiálních médiích atd.

I za těchto extrémně ztížených podmínek, kdy svobodná a veřejná artikulace názoru byla vyloučena a oficiální veřejná sféra byla pod striktní mocenskou kontrolou, zůstávaly určité, byť omezené, možnosti pro vyjádření názoru a šíření necenzurovaných informací. V těch nejelementárnějších formách se neoficiální komunikační kanály rozvíjely v rámci běžné interpersonální komunikace – součástí takto předávaných informací označovaných jako lidová „šeptanda“ či „šeptaná propaganda“, byly pochopitelné i různé klepy, fámy nebo například politické vtípy, které reagovaly na změněnou situaci. Zintenzivnění tohoto typu komunikace jako reakce na snahu režimu o totální informační monopol nastalo už za nacistické okupace,¹⁷ v počátcích

¹⁶ Neplatí to samozřejmě beze zbytku. I mnozí lidé, kteří stáli vně těchto alternativních sfér a pohybovali se v tzv. šedé zóně, se vztahovali kriticky k režimu a v rámci možností mu, někdy i veřejně, oponovali.

¹⁷ Srov. např. KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha 2010, s. 106 an.

komunistického panství pak společnost na tyto způsoby šíření informací navázala.¹⁸

Sofistikovanější formy alternativního veřejného působení se omezovaly spíše na jednotlivé, velmi omezené projevy. Jakákoli neoficiální, režimem nepovolená názorová alternativa v dané situaci měla ilegální charakter, což znamenalo, že její tvůrci byli vystaveni permanentně existenčnímu ohrožení a v případě odhalení následovaly drakonické tresty. Ilegální tiskoviny jako výraz alternativních komunikačních možností produkovaly opoziční skupiny v Československu porůznu již od konce čtyřicátých let minulého století, kdy se komunisté chopili moci v zemi a neoficiální publikační aktivity byly jedním ze způsobů, jak narušovat informační blokádu režimu. Právě vydávání nepovolených tiskovin sloužilo často tajné policii jako záminka pro perzekuci oponentů režimu. Během zakladatelského období komunistického panství proběhlo několik desítek politických procesů s tvůrci ilegálních tiskovin.¹⁹

Vedle výše zmíněných způsobů náhradního informování patřilo k nemnoha autentickým alternativním informačním zdrojům zahraniční rozhlasové vysílání. Jeho výhodou bylo, že bylo relativně snadněji dostupné pro širší publikum, o to vyšší pozornost režim věnoval tomu, jak zabránit šíření „nepřátelské ideologie“ mezi obyvatelstvem. Už od uchopení moci věnovali komunisté zahraničnímu vysílání pozornost, kterou ještě zintenzivnili poté, co začalo od roku 1951 v češtině a slovenštině pravidelně vysílat Rádio Svobodná Evropa (RFE). V československé sekci, která zahájila vysílání jako první z národních redakcí RFE, se sešla pestrá směsice politických exulantů, tedy otevřených oponentů režimu, v čele s Ferdinandem Peroutkou. On sám jako ředitel československé redakce zahájení vysílání komentoval případně: „Já i moji přátelé začneme tam, kde jsme před třemi lety přestali: budeme

¹⁸ O orální interpersonální komunikaci a její změněné funkci v zemích sovětského bloku srov. též HAVLÍČEK, Dušan: *Veřejná informace v sovětských politických systémech*. In: KÖPPLOVÁ, Barbara – WOLÁK, Radim (eds.): *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha 2008, s. 148.

¹⁹ Tresty odhalených výrobců či distributorů se pohybovaly nejčastěji od šesti do 10 let odnětí svobody nepodmíněně. Odborné texty reflektující dané téma se většinou soustřeďují na jednotlivé projevy této alternativní, paralelní sféry, jimiž se šířily neoficiální informace. Srov. např. KAPLAN, Karel – VÁCHOVÁ, Jana (eds.): *Protistátní látky a jiné formy odporu v roce 1948*. Praha 1994. Na tomto místě dodejme, že vedle otevřeně politických, protikomunistických tiskovin vznikaly i publikace nezávislých kulturních skupin, které se kriticky vymezovaly vůči režimní kulturní politice a odmítali totalitní ideologizaci umění, jako např. literáti z okruhu kolem Egona Bondyho a Bohumila Hrabala. Jejich ilegálně vydávané práce stojí na počátku českého literárního samizdatu, jehož rozvoj nastal o dvě dekády později jako výrazný projev domácí alternativní veřejné sféry. Srov. např. ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha 2001.

vydávat časopis. Budeme to dělat tím jediným možným způsobem, který ještě zbývá demokratickým Čechům a Slovákům, aby na to tyranská vláda nemohla položit svoji tlapu: budeme jej vysílat vzduchem.“²⁰ Citace výstižně dokládá poznání exulantů poúnorové generace – nejúčinnějším způsobem, jak překonávat informační bariéry nastavené režimem, zajišťovat komunikaci s domovem a obohacovat domácí veřejnou sféru o alternativní názory a informace, byla cesta vzduchem. Právě vysílání RFE i dalších zahraničních rozhlasových stanic se stalo trvalou součástí komunikace exilu s domovem.²¹

I proto bylo intenzivně rušené. Na jeho rušení označovaném jako „radioobrana“ českoslovenští komunisté spolupracovali s vedením komunistických stran Polska, Maďarska a Sovětského svazu.²² Snahou režimu bylo pokrýt rušícím signálem co nejvíce těchto nepřátelských stanic – největší pozornost věnovali komunisté vysílání RFE, který nabízel posluchačům nejkomplexnější a nejrozsáhlejší informační servis, rušeny byly ale i relace vysílané Hlasem Ameriky, BBC, Vatikánským rozhlasem, českým vysíláním z Paříže, Madridu, Bělehradu a dalších míst. Vysílání „závadných“ informací zahraničních rozhlasů bylo pro komunistické vládcy velmi významným problémem a jeho rušení podstatným faktorem „ideologického boje“.²³ Stanicemi nabízené informace byli pro lidi významnou alternativou ke zprávám produkovaným oficiálními režimními médii, navíc tyto odposlechnuté informace lidé dál reprodukovali v běžné interpersonální komunikaci (později jednotlivé pořady i přepisovali – a tyto informace kolovaly jako strojopisy). Jejich cirkulace v náhradních informačních okruzích měla dopad na postupné utváření kritického veřejného mínění vně oficiální kvazi-veřejné sféry. Komunisté prováděli systematický monitoring zahraničního vysílání nejen

²⁰ Srov. PEROUTKA, Ferdinand: *Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE*. In: *Skutečnost*, III., 1951, č. 5, s. 85.

²¹ Aktuálně nejsystematičtější o problematice RFE a zahraničního vysílání do Československa – srov. TOMEK, Prokop: *Československá redakce Radio Free Europe. Historie a vliv na československé dějiny*. Praha 2015.

²² Už v listopadu 1950 proběhla se souhlasem vedení komunistických stran ČSR, Polska a Maďarska schůzka expertů z bezpečnostních složek, kteří řešili společný postup v rušení „nepřátelského vysílání“. Více viz např. TOMEK, Prokop: *Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo*. In: *Securitas Imperii*, 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu. Praha 2002, s. 334–367.

²³ Dokladem toho budiž, že rušičky zůstaly v provozu až do konce roku 1988, kdy od rušení upustil i Sovětský svaz.

kvůli efektivnímu řízení rušiček, ale i kvůli „účinnému boji s antikomunistickou propagandou“.²⁴

Druhou fází postupného utváření autentické alternativní veřejné sféry lze počítat přibližně od poloviny padesátých let (mj. v souvislosti s úmrtími Stalina a Gottwalda) do konce šedesátých let minulého století. Postupné politické uvolňování zvolna rozšiřovalo možnosti kritických názorů a alternativních veřejných projevů, ovšem stále při zachování nepřekročitelných systémových limitů vymezených mocenskou dominancí komunistické strany, legislativními nařízeními i zavedenými zvyklostmi.²⁵ S postupným uvolňováním v šedesátých letech komunisté omezili i rušení některých zahraničních rozhlasových stanic vysílajících do Československa.²⁶ V této fázi sílila i komunikace mezi jednotlivými východoevropskými zeměmi navzájem.

Pokus o prolomení systémových bariér, který vyvrcholil během měsíců pražského jara (Ministerstvo vnitra tehdy pod tlakem emancipujícího se veřejného mínění dokonce připravilo plán pro kompletní likvidaci rušiček zahraničního vysílání)²⁷, skončil s nástupem Gustáva Husáka k moci a opětovným nastolením tvrdé regulace hlavních sfér života společnosti.

Poslední fáze rozvoje alternativních veřejných sfér a paralelních struktur existujících mimo oficiální kontrolu režimu přichází s organizovaným opozičním hnutím od sedmdesátých let. Kromě toho, že zesílila alternativní komunikace v rámci tehdejšího Československa – mimo jiné skrze hojněji vydávané samizdatové publikace, podstatně se zintenzivnila i komunikace domova s exilem.

Zde připomeňme jeden z paradoxů dané doby – prostřednictvím exilových periodik, která se distribuovala (díky exilové tiskové agentuře Palach Press a později i dalším ilegálním komunikačním kanálům) do Československa, zůstávali ve spojení se čtenáři, případně posluchači doma nejen exulanti, ale i domácí zapovězení autoři a publicisté, jejichž práce exulanti zveřejňovali. Multiplikační efekt byl dán i tím, že např. redaktoři RFE ve vysílání pravi-

²⁴ Monitoring vysílání zajišťovalo zpočátku několik institucí, až od roku 1973 vzniklo jednotné monitorovací středisko zahraničního rozhlasového a televizního vysílání v Československém rozhlasu. TOMEK, P.: *Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo*, s. 361.

²⁵ Není cílem tohoto textu podrobně sledovat vývoj a proměny komunistického panství v Československu. Vývojovým fázím režimu se dlouhodobě věnuje např. Karel Kaplan – srov. např. KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Brno 2005; Týž: *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno 2008.

²⁶ Viz TOMEK, P.: *Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo*, s. 348–353.

²⁷ Rozvíjení tohoto plánu však přerušila srpnová intervence vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Rušení pak pokračovalo až do konce roku 1988. Tamtéž.

delně četli z exilových periodik i knih z provenience exilových nakladatelství, ale posluchače informovali i o samizdatu a aktivitách paralelních společenství. To mělo význam nejen pro aktéry těchto domácích alternativních sfér, kterým důsledná medializace informací o perzekucích ze strany režimu poskytovala jistý způsob ochrany. Podstatné – zejména z hlediska budoucího vývoje – byly i přesahy aktivit těchto alternativních veřejných sfér do většinové společnosti, která v konečném důsledku každou změnu zavedených pořádků rozhoduje.²⁸

V uvedeném období současně zesilovaly různé formy komunikace mezi aktéry paralelních neoficiálních veřejných sfér v jednotlivých zemích východní Evropy.²⁹ Právě exil, který zůstával významným distributorem informací, knih i dalších komodit, jež napomáhaly rozvoji domácích paralelních struktur, se stával podstatným prostředníkem i pro rozvoj a propojování alternativních veřejných sfér v rámci středoevropského kontextu.

Kontakty mezi středoevropskými disidenty napříč jednotlivými zeměmi se prohloubily zejména po vzniku Charty 77, jejíž signatáři udržovali četné vztahy s polským Výborem na obranu dělníků (KOR) či s hnutím Solidarita – setkávali se na česko-polských hranicích, později přibýly i kontakty s maďarskou opozicí. Tyto osobní a politické vazby z paralelních, alternativních společenství se posléze staly velmi důležité pro budoucí spojení v devadesátých letech – např. v rámci zemí Visegrádské skupiny.³⁰

I mezinárodní ohlas Charty 77 by byl mnohem méně účinný, nebýt intenzivních aktivit exulantů a jejich kontaktů mezi politickými a kulturními elitami na Západě. Velmi podstatnou roli při medializaci východoevropského opozičního hnutí sehrávali Pavel Tigrid, Jiří Pelikán, Jan Kavan se svou agenturou Palach Press i mnozí další exulanti. I díky průběžnému informování se západní vlády dostávaly pod tlak veřejného mínění a přehodnocovaly svou politiku vůči komunistickým vládám východní Evropy.³¹ Stejně tak se zve-

²⁸ Např. důkladné zhodnocení role exilu jako podstatného prostředníka a zprostředkovatele v kontextu postupného sbližování neoficiálních paralelních struktur s těmi oficiálními (resp. jejími částmi) v druhé půli 80. let je dosud otevřeným badatelským tématem.

²⁹ Jakubowicz připomíná, že míra odporu se v různých východoevropských zemích lišila a pohybovala se od silné opozice po slabé, neorganizované, okrajové skupiny. Mezi zeměmi, kde se opoziční aktivity rozvíjely nejintenzivněji, uvádí Jakubowicz Polsko, Československo, Maďarsko či SSSR. – Srov. JAKUBOWICZ, J.: *Rude Awakening*, s. 131.

³⁰ Tuto budoucí mezinárodní spolupráci předznamenával např. i anglicky vydávaný čtvrtletník *East European Reporter*, který vznikl ve Velké Británii za součinnosti exulantů zemí střední Evropy a Britů.

³¹ Souvislosti helsinské konference a problematika lidských práv, která se díky Chartě 77 a východoevropským opozičním hnutím stávala trvalou součástí vztahů mezi Východem a Západem, přesahují rámec hlavního tématu textu.

řeňováním informací o perzekuci oponentů režimů v západních i exilových médiích dostávaly pod tlak vlády v komunistických zemích. Právě západní veřejnost, resp. západní většinová veřejná sféra, na níž exulanti informačně a komunikačně působili, představovala pro domácí dissent velmi účinný, ba přímo „strategický prostředek odporu“.³²

4 Exilová veřejná sféra vs. domácí alternativní sféry

Role exilové veřejné sféry a intenzivní kontakty exulantů s domácí alternativní veřejnou sférou byly tedy velmi podstatné. Na tomto místě je vhodné připomenout, že možnosti, které českoslovenští exulanti na Západě v sedmdesátých a osmdesátých letech využívali ve prospěch odboje proti komunistickému režimu, byly mimo jiné i výsledkem exilových aktivit v prvních dvou dekádách po únoru 1948.

Právě generace poúnorových politických uprchlíků začala na Západě rozvíjet širokou škálu nejprve zejména politických, posléze však i kulturních a obecně společenských aktivit, na nichž bylo později možné stavět. Absence přímého tlaku totalitní moci byla ve srovnání s podmínkami doma nepochybnou výhodou, i exilová situace však generovala mnoho problémů. Navzdory nejrůznějším omezením se nicméně právě exilová veřejná sféra stávala alternativním prostorem, který reagoval na ztížené možnosti kritické veřejné diskuse v Československu a do jisté míry (v různých obdobích v různé intenzitě – v závislosti na tom, jak se střídaly tvrdší a mírnější fáze komunistického režimu) ji nahrazoval či doplňoval. Významnou roli zprostředkovatele v procesu utváření a rozvoje této veřejné sféry sehrávala i exilová média jako jeden z jejích konstitučních a integračních elementů.

Pro potenciální budoucí promýšlení tématu stanovme pro exilovou veřejnou sféru několik obecných charakteristik, z nichž bude patrnější, čím tato sféra byla – a to jak pro domov, tak pro západní společnost. Exilová veřejná sféra byla:

a) alternativní

Fungovala jako alternativa k domácí oficiální kvazi-veřejné sféře v Československu, jíž kontroloval a ovládal komunistický režim. Exil se postupně snažil alternovat či substituovat mnohé ze součástí domácího veřejného života, s možnostmi i omezeními, která generovala exilová situace (výhodou byla

³² PAUER, Jan: *Dissent v trojí perspektivě. Diskurzy o politice, společnosti a dějinách v českém, slovenském a východoněmeckém dissentu v 70. a 80. letech*. Soudobé dějiny, XIX, 2012, č. 1, s. 80.

absence mocenských zásahů totalitního státu, nevýhodou neexistence širšího zázemí pro různé typy aktivit). Postupně se tak konstituovala exilová kultura a věda,³³ vznikala exilová média, sportovní svazy, exilové školy³⁴ a zejména exilové politické strany (politické stranictví bylo výraznou determinantou poúnorového exilu).

Zde poznamenejme, že v řadě západních zemí exilovou veřejnou sféru předcházela (a posléze doplňovala) sféra krajanská, kterou tvořila komunita zahraničních Čechoslováků, jejichž rodiny byly v jednotlivých zemích usazeny déle a stupeň jejich integrace (či asimilace) do většinové společnosti byl různý. Tyto dvě polohy veřejné sféry existovaly vedle sebe, v některých zemích krajané a exulanti spolupracovali, v jiných příliš ne,³⁵ průběžně se odlišné pohledy střetávaly i na stránkách exilových periodik. Aktivními tvůrci oné alternativní veřejné sféry byli exulanti, kteří usilovali o změnu domácího režimu ze zahraničí.

Exilová veřejná sféra ovšem byla současně i alternativou k veřejné sféře většinové společnosti zemí, v nichž se českoslovenští exulanti usazovali (v Evropě Německo, Rakousko, Švýcarsko, Francie aj.).³⁶ Do (aktivní) účasti ve většinové veřejné sféře hostitelských zemí, většinou liberálních západních demokracií,³⁷ vstupovali členové exilové komunity zpočátku spíše ojedinelé, zvláště v prvních letech po únoru 1948, skrze akademické prostředí univerzit, místních médií aj. Jednotlivé exilové osobnosti pak pronikaly i do místní politiky a veřejného života.³⁸

³³ Např. Svaz československých spisovatelů v zahraničí byl založen už v srpnu 1948. Exilová Společnost pro vědy a umění vznikla v roce 1958. – Srov. JIRÁSEK Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956*. Olomouc 1996; PŘIBÁŇ, Michal: *Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948–1968*. Brno 2008, s. 271–283.

³⁴ O počátcích organizování exilového školství přinášela informace např. už exilová revue *Skutečnost* – srov. ULM: *Školství v exilu*. *Skutečnost*, 1, 1949, č. 8–9, pp. 36 an. Další informace srov. např. PŘIBÁŇ, M.: c. d., s. 326.

³⁵ Např. Pavel Tigrid tyto dvě polohy – krajanskou a exilovou – striktně odděloval. Srov. TIGRID, Pavel: *Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyka* (dále jen *Mně se nestýskalo*). Praha 2010, s. 17.

³⁶ Jiný, snad přesnější výklad: možno to chápat i tak, že byla jejím rozšířením, a tedy součástí škály mnoha existujících veřejných sfér konkrétní hostitelské země.

³⁷ To ale nebylo pravidlem vždy, Čechoslováci odcházeli i do zemí s jinou než liberálně demokratickou vládou – např. do Portugalska za Antónia Salazara, kde se jako exulant usadil básník a publicista František Listopad; či Španělska za Francisca Franca, kde od šedesátých let žil katolický historik, spisovatel a publicista Bohdan Chudoba aj.

³⁸ Z řady poúnorových exulantů uveďme výběrově alespoň některé: Josef Jonáš, redaktor Vídeňských svobodných listů a člen redakční rady časopisu *Svědectví*, byl funkcionářem rakouské socialistické strany, Jaroslav Vrzala, administrátor *Svědectví*, se v padesátých letech ve Francii angažoval v Radě svobodné mládeže střední a východní Evropy. Právník Miroslav

Po roce 1968 se díky celkově příznivější geopolitické situaci pozice československých exulantů na Západě a zejména vztah většinové společnosti k nim proměnily, mimo jiné to bylo dáno i sympatiemi západní veřejnosti k pražskému jaru, známostí jednotlivých československých představitelů na Západě atd. Za všechny zmiňme zřejmě nejvýznamnějšího z posrpnových politických exulantů z řad bývalých komunistických reformistů Jiřího Pelikána. Ten měl po příchodu do exilu na Západě rozsáhlé kontakty, které si vytvořil za svého předešlého působení v čele Mezinárodního svazu studentstva či později jako ústřední ředitel Československé televize a jako předseda zahraničního výboru Národního shromáždění. Díky spojení s italskými socialisty vstoupil velmi úspěšně do italské, resp. evropské politiky. Byl dokonce dvakrát po sobě zvolen poslancem Evropského parlamentu za italskou socialistickou stranu a na půdě této mezinárodní instituce aktivně působil ve prospěch východoevropské opozice.³⁹

Jednotlivci vstupovali do většinové veřejné sféry i na poli vědeckém (např. sociolog Zdeněk Suda či literární vědec Peter Demetz, z posrpnových exulantů např. sociolog Zdeněk Strmiska či filozof Václav Bělohradský)⁴⁰ či uměleckém (např. Rafael Kubelík, z posrpnových např. režisér Bernard Šafařík).

Někteří exiloví vydavatelé a publicisté se snažili působit na západní publikum jednak překlady exilových tiskovin do místních jazyků či přímo periodiky určenými pro oslovení tamních čtenářů (z poúnorových titulů např. *Democratia Militans*, z posrpnových např. cizojazyčná vydání římských *Lisťů*), rovněž vlastními publicistickými texty do místních médií, příp. působením v místních médiích – např. Jiří Veltruský (alias Pavel Bartoň, resp. Paul Barton) spolupracoval s francouzskou revue *Preuves*, jež se orientovala na východoevropské otázky, Josef Josten podstatnou část svých publicistických aktivit vedl v angličtině, podobně do západních médií přispíval i Pavel Tigrid atd.

Tuček, iniciátor výročního vydání exilového *Práva lidu*, zastával významné pozice nejen v exilové, ale i ve švýcarské sociální demokracii.

³⁹ Více o Pelikánově angažmá v exilové, italské a evropské politice – srov. např. CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno – Praha 2008. Další z bývalých komunistických reformistů Zdeněk Hejzlar spolupracoval se skandinávskými sociálními demokraty a stal se poradcem švédského premiéra Olofa Palmeho. Luděk Pachman po odchodu do německého exilu vstoupil do CDU, pomáhal ve volební kampani pozdějšímu kancléři Helmutu Kohlovi a po přestupu do CSU úzce spolupracoval s Franzem Josefem Straussem. Milan Horáček stál u založení německé Strany zelených, v letech 1983–1985 působil jako poslanec západoněmeckého Spolkového sněmu a měl široké kontakty mezi německou levicí atd.

⁴⁰ Více viz např. KOSTLÁN, Antonín – ŠTRBÁŇOVÁ, Soňa (eds.): *Sto českých vědců v exilu*. Praha 2011; PETRUSEK, Miloslav: *České sociální vědy v exilu*. Praha 2011.

V souvislosti s tím, co vše exilová veřejná sféra alternovala, dodejme ještě jeden pozoruhodný detail – tato sféra měla od počátku i svůj transnacionální rozměr. Exilové organizace totiž nevznikaly jen v rámci jednotlivých národních společenství uprchlíků, ale i v nadnárodním měřítku – zakládány byly jak nadnárodní politické organizace – např. Křesťansko-demokratická unie střední Evropy (Christian Democratic Union of Central Europe – založena roku 1950 v New Yorku), tak profesní sdružení – např. už v listopadu 1948 se konal v Paříži ustavující kongres Mezinárodní federace svobodných novinářů (International Federation of Free Journalists) sdružující exilové žurnalisty z mnoha zemí střední a východní Evropy, Mezinárodní centrum svobodných odborů v exilu (Centre International des Syndicalistes Libres en exil) vzniklo tamtéž o měsíc později.

b) omezená

Faktor omezenosti se v rámci exilové veřejné sféry projevoval v mnoha různých podobách. Podstatný byl limit jazykový (a dílem i kulturní) a tím omezení na příslušníky exilové komunity znalé jazyka.⁴¹ Omezenost exilové veřejné sféry byla dána i mnoha faktory souvisejícími s obecnými podmínkami života v konkrétních hostitelských zemích vyplývajících z místní legislativy atd. Omezena byla i komunikačními možnostmi a rozptýleností napříč kontinenty. Omezena byla i početně, limitovaným množstvím exulantů jako celku, tak zejména těch, kteří se aktivně podíleli na utváření a rozvoji exilové veřejné sféry.⁴²

Na druhou stranu nebyla nutně omezena hranicemi konkrétních států a místem vzniku konkrétních produktů. Např. knižní i časopisecké publikace se distribuovaly z místa původu napříč zeměmi i kontinenty k exilové komunitě v celém světě (a rovněž do Československa, kam putovaly různými ilegálními komunikačními kanály – v období normalizace až ve stovkách kusů). Stejně tak platí, že exilová periodika byla platformou, v níž publikovali domácí zakázaní autoři. Jejich texty se tak dostávaly k domácímu čtenáři prostřednictvím exilových publikací či západních rozhlasových stanic vysílajících v češtině a slovenštině.

Na okraj této charakteristiky exilové veřejné sféry dodejme, že „omezenost“ byla zřejmě nejvlastnější a nejpodstatnější determinantou i alternativní

⁴¹ S již shora naznačenými výjimkami jednotlivců, kterým se dařilo proniknout do místní většinové veřejné sféry. Většinou se ovšem aktivní spolutvůrci exilové veřejné sféry pohybovali jak v ní, tak překračovali do místních sfér většinové společnosti, s níž udržovali kontakty a vazby.

⁴² Aktivních účastníků exilové veřejné sféry byla vždy menšina. Platí to jak o poúnorové, tak o posrpnové vlně. Platí to ale i obecně o jakékoli autentické veřejné sféře. – Srov. např. TIGRID, P.: *Mně se nestýskalo*, s. 17–18.

veřejné sféry domácí. Její limity byly ovšem diktovány zvnějšku – represivním aparátem režimu. Od toho se odvíjelo a s tím souviselo vše ostatní – jak „omezená“ nebezpečnost pro vládnoucí režim, tak „omezená“ atraktivita pro většinovou společnost.⁴³

c) rozptýlená

Exilová veřejná sféra byla nepochybně i sférou rozptýlenou tak, jak byla rozptýlena ve světě celá exilová komunita. V tomto rozptýlení právě exilová média sehrávala podstatnou integrační roli. I při rozptýlenosti prakticky po celém světě vytvářela exilová komunita v některých zemích ohniska, z nichž vyzařovaly aktivity stimulující veřejnou sféru intenzivněji. Důvodů pro to bylo několik. Jednak to mohlo být dáno počty uprchlíků v jednotlivých zemích, což souviselo s obecnými imigračními pravidly a legislativními úpravami v té které zemi. Nejpočetnější komunity posrpnových uprchlíků z Československa se usazovaly tam, kde byla imigrační politika vůči nim vstřícná a kde bylo současně dostatek pracovních příležitostí – v Evropě v posrpnovém období byly takovými zeměmi zejména Spolková republika Německo a Švýcarsko, méně Rakousko či Švédsko, v zámorí zejména Kanada a Austrálie.⁴⁴ Právě geografická blízkost či vzdálenost k Československu byla z hlediska efektivity politického působení podstatným faktorem, který hrál roli. Klíčovým „bojištěm“ ideologických střetů politického exilu s komunistickým režimem v Československu byla západní Evropa, méně severní Amerika a ještě mnohem méně např. vzdálená Austrálie. V tomto smyslu se jako kruciální ukázalo například rozhodnutí umístit výkonnou část národních redakcí Rádia Svobodná Evropa do německého Mnichova, tedy co

⁴³ Sociolog Ivo Možný vyslovil tezi, že samizdatová produkce v určitém smyslu a do určité doby režimnímu establishmentu vyhovovala, protože udržovala nespokojenost v podzemí, tedy nikoli příliš viditelnou. Tím pádem mu nekonkurovala ve veřejném prostoru. Srov. Možný, Ivo: *Proč tak snadno ... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha 2009, s. 32. Zde je ale třeba namítnout, že nejpозději od vzniku Charty 77, vůči níž se musel režim razantně veřejně propagandisticky vymezit, tato teze neplatí. S odkazem na text filozofa Jiřího Němce (NĚMEC, Jiří: *Nové šance svobody*. Svědectví, 1980, č. 2, s. 221–229) dodejme, že právě princip zveřejňování toho, co je „v přítomnosti“, jako výraz autentické názorové alternativy k oficiální sféře režimu lze považovat za jeden z nejpodstatnějších rysů chartistického hnutí a domácích paralelních struktur, jež se rozvinuly zejména během druhé dekády normalizace.

⁴⁴ Podle přehledu „o rozmístění čs. nedovolené emigrace“ z roku 1977, který si vedlo Ministerstvo vnitra, se nejvíce uprchlíků z Československa v první posrpnové dekádě usadilo v západním Německu (14200 lidí), Švýcarsku (13000), méně v Rakousku (7500) či Švédsku (7000). V dalších evropských zemích byly počty ještě podstatně nižší. V zámorí byly mezi nejčastějšími cíli Čechoslováků Kanada (20000) a Austrálie (20000). Srov. HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. Securitas Imperii, 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů československého komunistického režimu. Praha 2002, s. 306.

nejblíže cílovým zemím, do nichž se vysílalo. V New Yorku zůstalo vedení stanice a programová část redakcí. Protože se ale záhy začalo ukazovat, že newyorská část redakce byla odtržena (nejen geograficky, ale stále více i mentálně) od dění v Evropě, nakonec se v roce 1961 přemístila také do Mnichova, který měl intenzivnější styky s domovem, aktuálnější a přesnější informace. I Tigridovo Svědectví se stalo mnohem podstatnějším exilovým mocenským centrem až po přestěhování redakce z USA do Francie. Zmínku o Tigridovi využijme i k poznámce, že pouhá četnost počtu uprchlíků v té které zemi nemusela být v exilovém rozptýlení vždy nejpodstatnějším kritériem stimulujícím rozvoj exilové veřejné sféry. Významnou roli hrály i výrazné osobnosti – vedle Pavla Tigrida usazeného ve Francii to platí zejména pro Jiřího Pelikána, který v římském exilu intenzivně působil nejen v rámci exilové veřejné sféry, ale často vstupoval i do většinové veřejné sféry italské, resp. obecně západoevropské, v níž medializoval československou otázku – a to bez ohledu na to, že exilová posrpnová komunita v Itálii byla nepočtená.

d) pomyslná/myšlená

Benedict Anderson se v úvahách o předpokladech rozvoje a šíření národní identity a moderního nacionalismu zmiňuje mimo jiné o podstatné roli tištěných médií, která napomáhala utvářet představu národního společenství. Moderní národ je pro něj „pomyslné, myšlené“ politické společenství, protože „příslušníci i toho nejmenšího národa většinu ostatních členů nikdy nepoznají, nikdy se s nimi nesetkají a ani o nich neuslyší, přesto však v myslí každého z nich žije představa jejich společenství.“⁴⁵ V tomto smyslu lze uvažovat i o exilové komunitě jako o součásti onoho pomyslného společenství – žije sice vně hranic daného státu, je rozptýlena v diaspoře, ovšem zároveň náleží k danému národu bez ohledu na konkrétní politické podmínky, v nichž se zrovna většina národa žijící v hranicích národního státu nachází.⁴⁶ Mezi prostředky, které napomáhají sdílení a udržování pocitu pospolitosti a vzájemnosti, patří i knihy a tisk – v našem případě nejrozšířenější exilová

⁴⁵ Srov. ANDERSON, Benedict: *Pomyslná společenství* (dále jen *Pomyslná společenství*). In: HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha 2003, s. 243–244. Pro tento text využívám překlad Jany Ogrocké z roku 2003, nikoli novější verzi překladu od Petra Fantyše z roku 2008, mj. i proto, že klíčový termín „Imagined Communities“ převádí do češtiny zástupně jako „představy společenství“. Srov. ANDERSON, Benedict: *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha 2008.

⁴⁶ Připomeňme, že Slavko Splichal podobným způsobem uvažuje i o veřejné sféře – jako o specifickém pomyslném prostoru („imagined space“), který existuje mezi státem a občanskou společností – viz výše. Srov. SPLICHAL, S.: c. d., s. 79.

média a současně prostředky spoluutváření a formování exilové veřejné sféry.⁴⁷

e) dočasná

Smyslem a konečným cílem exulantů byl návrat do vlasti poté, co pomínou příčiny odchodu do ciziny, v tomto smyslu je třeba exilovou veřejnou sféru chápat jako dočasnou. Ti z exulantů, kteří zůstali v cizině i po pádu komunistického režimu v listopadu 1989, změnili se v krajany či zahraniční Čechy. Pavel Tigrid v úvodní poznámce k prvnímu oficiálnímu pražskému vydání knihy *Politická emigrace v atomovém věku* uvedl: „Máme to, my emigranti obou vln – 1948/68, za sebou, ať už se vrátíme nebo zůstaneme v cizině. V tom druhém případě už nepůjde o exil, ale o svobodné rozhodnutí žít tam, kde chceme.“⁴⁸ Exilová veřejná sféra ve své původní podobně zanikla, resp. transformovala se v krajanskou (stejně jako periodika, jež dříve pomáhala tuto sféru utvářet – většina z těch exilových po pádu komunistického režimu zanikla, protože ztratila svůj původní *raison d'être*).

Zmínka o exilových médiích je vhodná k zaměření pozornosti na jejich nezastupitelnou roli v rámci sledovaného tématu. Právě tato média byla totiž hlavním komunikačním prostředkem, nejzřetelnějším projevem a současně spolutvůrcem exilové veřejné sféry (mnohá navíc pomáhala spoluutvářet i alternativní veřejnou sféru domácí opozice a disentu).⁴⁹ V rámci exilové komunity vytvářela specifický, sociálně-komunikační a informační prostor. Důležitost jejich role jako minimálního jednotčího pojítka komunity a komunikačního prostředku s širším záběrem stoupala právě v exilovém rozptýlení. Integrační funkce médií byla ve ztížené exilové situaci podstatnější, než je běžné ve standardních podmínkách liberálně demokratického státu. Mnohočetná role těchto médií dobře vynikne, když ji charakterizujeme na základě jejich základních funkcí.

⁴⁷ Anderson píše o novinách, nikoli o médiích obecně. Četba novin je sice individuální, soukromou záležitostí, ale každý čtenář si je vědom, „že obřad, který vykonává, zároveň opakují tisíce (či miliony) jiných, jejichž existenci si je jist, přestože o jejich identitě nemá ani nejmenší představu“. – srov. ANDERSON, B.: *Pomyslná společnost*, s. 268. Jeho tezi lze ovšem rozšířit např. i na elektronická média (v případě exilové veřejné sféry lze zmínit např. vysílání RFE, ale i pokusy o exilové televizní pořady – např. Videomagazín připravovaný v Londýně Karlem Kynclem), která rovněž umožňují sdílet symboly a představy konkrétního společenství a přispívají tak k formování národní identity. Podobně knihy exilových nakladatelství.

⁴⁸ TIGRID, P.: *Politická emigrace*, s. 7.

⁴⁹ Kritických debat v předních exilových titulech, jako např. ve Svědectví, Listech či Právu lidu, se pravidelně a aktivně účastnili i publicisté, vědci či exkomunikovaní politici z domova. Právě exilová média pro ně byla (vedle domácí samizdatové produkce) významnou platformou jejich (omezeného) veřejného působení.

Exilová média sloužila:

- ke komunikaci uvnitř exilové komunity – tedy pro exilovou komunitu jako takovou. Zde byla jejich integrační role nejvýraznější. Šlo o exilová periodika určená primárně pro exilové čtenáře. Těch byla většina.

- ke komunikaci vně exilové komunity – tedy směrem k západnímu, majoritnímu publiku v hostitelských zemích, kde se exulanti usazovali. Tato komunikace byla pro medializaci československé otázky na Západě velmi podstatná. Z poúnorových titulů sem lze řadit např. cizojazyčné verze časopisu *Skutečnost* pod názvem *Democratia Militans*, publikace Československého zahraničního ústavu v exilu, dále *Central European Newsletter* vydávaný v angličtině Pavlem Tigridem a jeho kolegy a další. Z posrpnových titulů měly ambice působit na čtenáře většinové veřejné sféry hostitelských zemí a informovat je o dění v Československu a ve východní Evropě např. cizojazyčná vydání římských *Listů* – vydavatel Jiří Pelikán usazený v Římě se svými spolupracovníky postupně zorganizoval vydávání italské, německé, francouzské, skandinávské, později i anglické. Podobný cíl ovlivňovat západní veřejnost sledovala např. i Ivana Tigridová při vydávání newsletteru v angličtině *Help & Action*, či Jiří Loewy, vydavatel exilového *Práva lidu*, který vydával tiskové zpravodajství exilové ČSSD v němčině pod názvem *PL Aktuell*. Specifickým příspěvkem exulantů rozvíjet kritickou debatu mezi střeoevropskými disidenty a oponenty komunistických režimů napříč jednotlivými východoevropskými zeměmi se v polovině osmdesátých let stalo založení anglicky vydávaného čtvrtletníku *East European Reporter*, u jehož vzniku stáli východoevropští exulanti usazení ve Velké Británii Jan Kavan, George Schöpflin (György Schöpflin), Eugeniusz Smolar a další. Cílem bylo zprostředkovat západnímu publiku aktuální vývoj v Polsku, Československu a Maďarsku ve vzájemné komparaci a, což bylo důležité, za aktivního podílu domácích autorů z těchto zemí. Později vydavatelé záběr rozšířili i na Německou demokratickou republiku či Rumunsko.

- ke komunikaci s domovem. Připravovat média primárně určená pro domácí československé publikum bylo nejnáročnější, a to jak z hlediska finančního – do nákladů na vydávání bylo nutno promítnout i nemalé finance potřebné k pravidelné riskantní ilegální distribuci skrze železnou oponu, tak z hlediska obsahového. Právě při přípravě mediálních obsahů pro domácí čtenáře bylo mimořádně důležité být v trvalém kontaktu s domovem. Permanentní výměna informací, dokumentů, autorských článků mezi vydavateli těchto médií a domácími spolupracovníky byla nezbytná, aby tato média dokázala poučeně reflektovat situaci v Československu a dalších zemích východní Evropy. Mezi nejvýznamnějšími všeobecnými tituly, které byly

pravidelně ilegálně distribuovány do Československa a pomáhaly názorově utvářet alternativní veřejnou sféru, jmenujme alespoň *Svědectví*, *Listy*, později i *Právo lidu*, *150000 slov* a další).

Exilová média se lišila důrazy na první, druhou či třetí informačně-komunikační funkci, poměr mezi nimi se také v průběhu času mohl měnit. V období pouťorovém byla podstatná zejména integrační role těchto médií pro komunikaci exilové komunity jako takové. S ohledem na izolaci Československa od vnějšího světa v prvních letech komunistického panství byly možnosti distribuovat do země ze Západu exilová periodika minimální, i když se to občas dělo. Mnohem podstatnější roli tehdy sehrávalo rozhlasové vysílání západních stanic. S postupným politickým uvolňováním pak docházelo k výraznějšímu propojování exilové veřejné sféry s neoficiální domácí veřejnou sférou, jak je naznačeno v textu výše.

5 Závěr

Pokusíme-li se na závěr o dílčí shrnutí dané problematiky, lze říci, že ony paralelní komunikační platformy a alternativní veřejné sféry, které se začaly utvářet jako důsledek ovládnutí veřejného prostoru v Československu komunistickou stranou, se postupně rozvinuly do pozoruhodně širší. Zdá se, že potřeba nahrazovat či alternovat režimem destruovanou autentickou veřejnou sféru byla prakticky od počátku přirozenou součástí aktivit oponentů komunistického režimu. Paralelní, neoficiální a režimem nepovolené struktury se začaly ilegálně utvářet už nedlouho po převzetí moci komunisty, a to jak v podmínkách domácích, tak současně na Západě, kam odešly z Československa tisíce politických uprchlíků.

Předložený text se pokusil v obecné rovině postihnout vznik a základní charakteristiky těchto alternativních veřejných sfér, přičemž zvýšenou pozornost věnoval veřejné sféře exilové, neboť ta byla v mnoha směrech pro rozvoj alternativních forem komunikace, i těch, které se utvářely v domácích podmínkách, rozhodující.

Postupem času, zvláště v letech po srpnu 1968, působila exilová veřejná sféra proti komunistickému režimu v Československu ve stále těsnější součinnosti s domácími opozičními skupinami. Jako mocný impuls pro intenzivnější propojování alternativních veřejných sfér domácí i exilové zapůsobil vznik Charty 77, která se podvratně vlomila do přísně střeženého prostoru režimní kvazi-veřejné sféry. Právě úvodní prohlášení Charty 77 – intenzivně medializované exilovými i západními médii – zahájilo více než dekádu trva-

jící úsilí, během níž se alternativním veřejným sférám, domácí i exilové, dařilo oslabovat jak informační a komunikační monopol režimu, tak v důsledku – i režim sám. Právě Charta 77, polský KOR či Solidarita a další opoziční proudy z paralelních sfér zemí východní Evropy v součinnosti s exulanty a spolupracovníky na Západě, kteří ovlivňovali západní veřejné mínění, vytvářeli základy pro vznik budoucí „(celo)evropské veřejné sféry“.⁵⁰

RESUMÉ

ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY BĚHEM KOMUNISTICKÉHO PANSTVÍ V ČESKOSLOVENSKU: PARALELNÍ PROSTOR PRO ZAVRŽENÉ A VYLOUČENÉ

Období komunistického režimu v Československu s sebou neslo mimo jiné i zcela odlišné zacházení s veřejným prostorem. Autentickou veřejnou sféru mocensko-byrokratický aparát komunistické strany zcela zlikvidoval. Nahradil ji striktně kontrolovanou sférou kvazi-veřejnou, která se stala prostorem, v němž si režim vynucoval oficiální souhlas se svou doktrínou. Z této sféry byli vyloučeni všichni, kdo s novou mocenskou konstelací nesouhlasili. Nezamýšleným důsledkem nově ustaveného statu quo byl vznik paralelních komunikačních a informačních systémů, jimiž si mocensky potlačované části veřejnosti snažili zajistit alespoň omezenou medializaci svých názorů – tyto náhradní, alternativní veřejné sféry začaly vznikat nejen v domácích, režimem výrazně limitovaných podmínkách, ale také, a především, v zahraničí. Právě role československého exilu při podpoře těchto neoficiálních sfér se ukázala v mnoha ohledech určující. Nejvýrazněji se pomoc exilové veřejné sféry domovu projevila v souvislosti s růstem organizovaného opozičního hnutí od sedmdesátých let 20. století. Výrazným impulsem pro intenzivnější propojování alternativních veřejných sfér exilové a domácí byl vznik Charty 77, na jejímž mezinárodním rozměru se podstatnou měrou podíleli právě exulanti, kteří na Západě účinně působili na veřejné mínění a většinovou veřejnou sféru a šířili informace o porušování lidských práv východoevropskými komunistickými režimy.

⁵⁰ Např. Jacques Rupnik považuje propojování a intenzivní komunikaci východoevropských opozičních hnutí v čele s Chartou 77 a polskou Solidaritou se Západem za prapočátek procesu utváření „celoevropského veřejného prostoru“. Srov. RUPNIK, Jacques: *Charta 77 a zrození evropského veřejného prostoru*. In: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Sv. 1, Praha 2007, s. XXVI–XXX.

Klíčová slova: alternativní veřejná sféra, exilová veřejná sféra, kvazi-veřejná sféra, československý exil, exilová média, opozice, samizdat, Komunistická strana Československa, Habermas

SUMMARY

ALTERNATIVE PUBLIC SPHERES DURING THE COMMUNIST ERA IN CZECHOSLOVAKIA: PARALLEL SPACE FOR THE REPROBATE AND THE EXCLUDED

The period of the Communist era in Czechoslovakia entailed a wholly different treatment with the public sphere, besides. The power-bureaucratic apparat of the Communist Party completely liquidated the authentic public domain. They replaced it by the strictly controlled quasi-public sphere, which became a space, where the regime enforced an official agreement with its doctrine. Everybody, who did not accept the new power politics, was expelled from this sphere. An unintended consequence of a newly stated status quo was the establishment of parallel communication and information systems through which the repressed part of the public attempted to ensure at least limited medialization of its opinions. These substitute alternative public spheres began to be established not only in domestic, very limited conditions by the regime, but also abroad, above all. Just a role of the Czechoslovak exile in the support of these unofficial spheres was shown to be determining in many respects. The aid of the exile public sphere was most notably evident in the connection with the growth of the organized opposition movement since 1970s. The considerable impulse for more intensive linking of alternative public exile and domestic spheres was the foundation of Charta 77. Its international character was primarily caused just by exiles who influenced public opinion in the West and spread information about violating human rights by Eastern Communist regimes.

Keywords: Alternative public sphere, exile public sphere, quasi-public sphere, Czechoslovak exile, exile media, opposition, samizdat, Communist Party of Czechoslovakia, Habermas

Translated by Mgr. Hana Ferencová

PhDr. Petr Orság, Ph.D.
Katedra mediálních
a kulturních studií a žurnalistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Třída Svobody 26
771 47 Olomouc
Česká republika
e-mail: petr.orsag@upmedia.cz